

NICOLETA MUŞAT

EMLÉKEK ÚJRAMESÉLÉSE KÖZBEN

Írásbeliség versus/és szóbeliség a visszaemlékezésekben

A kutatás kontextusa

■ Jelen kutatás terepe Kárpátalján,¹ Románia határain kívül található, ahol a temesvári Nyugati Egyetem szervezésében terepgyakorlatot végeztünk Aknaszlatina, Alsóapsa, Felsőapsa és Tiszafejéregyháza falvakban. A kutatás terepe fokozatosan épült ki: első körben 2007-ben előkutatást végeztünk, majd 2008-ban egy következőt, mindkettő célja az volt, hogy a határon túli román közösségek történetére kérdezzünk rá. Módszertanunk részben megegyezett a klasszikus antropológiáéval: résztvevő megfigyeléssel, fényképes dokumentálással, élettörténet-interjúval, de tematikus interjúval is dolgoztunk. Az érdekelt, mit *mesélnek* az emberek mindennapjaikról a mai Ukrajnában, egykori életükről a Szovjetunió területén; hogyan szervezik *mostani* (2007, 2008) és *akkori* (harmincas, negyvenes, ötvenes évek) életük történeteit, és milyen döntéseket hoznak, amikor *a jelen felől re-konstruálják a múlt történeteit. Az emlékezet – történelem*² vagy *kollektív emlékezet – egyéni emlékezet*³ közötti viszony fontos kutatási témákká váltak.

A közösség reprezentatív egyéniségei közé tartozik Marioara Deiac (született Huban) nyugalmazott aknaszlatinai franciatanárnő, akit a falusi iskolában ismertünk meg. 2007-ben az ő lakásában készítettük az első felvételeket, melyek egyfajta *kísérletnek* minősültek. Néhány beszélgetés után, melyben kifejtette, *én vagyok a család enciklopédiája*, és részletes információkat adott az Aknaszlatinán vagy Máramarosszigeten élő családtagokról, Marioara néni felfedte előttünk, hogy

„Abban az időben,
tudja, hogy volt, vagy
lehet, hogy nem tudja,
mert fiatal, na, de
abban az időben jött
Sztálin a hatalomra, s
az értelmiség,
az értelmes emberek
mind börtönbe kerültek.
Mint a nép bűnösei.
Köztük volt
az apám is....”

apjának, Dumitru Hubannak a kéziratos naplója a birtokában van. 1950-ben apját Karagandába, Szibériába deportálták, és csak 1955-ben sikerült visszatérnie Aknaszlatinára. 1982-ben kezdte megírni lágerbeli emlékeit, melyek ma egy 72 oldalas, kézzel írott füzetben találhatók román nyelven, latin betűkkel, néhány orosz kifejezéssel. 2007-ben rögzítettem Marioara Deiac igen részletes visszaemlékezését apja életére. 2008-ban visszatértem Aknaszlatinára a füzet begépelt verziójával, melyet *aide-mémoire*-ként használtam, s az apai élettörténetből kiindulva újabb interjúkat készítettem. Az egymást követő években ugyanazzal a személlyel készített felvételek, melyek az apai visszaemlékezés szövegén alapultak, illetve a lány apjával kapcsolatos emlékei lehetővé teszik, hogy olyan fogalmi kérdésekre térjek ki, melyek az írásbeliség és szóbeliség (auto)biografikus narrációkban, illetve családtörténetekben betöltött szerepét világítják meg. Kiindulópontként Jack Goody⁴ fogalmi különbségtételeit használom fel.

Az írott szöveg *belső, személyes* perspektívában beszél az eseményekről, a megélt történelem visszanyerésének eszközeként működik, statikus, visszavonhatatlan eszközként, a központi cselekvő (Huban) és feltételezett közönsége közötti közvetítő felületként. A füzet román nyelve miatt a latin ábécé olvasóihoz szól, mely bizonyítéka egyrészt annak, hogy Huban sokkal jobban fejezte ki magát románul, illetve annak is, hogy 1982-ben maximálisan csökkenteni akarta a füzet potenciális olvasóinak számát.

Az *emlékezethez* való viszonyában az írott szöveg az adatok közvetítésének hosszú távú fennmaradását biztosítja, ugyanakkor viszont korlátozza is a hallgatóság és a közösség cselekvője (ez esetben Huban) közötti *közvetlen* kommunikációt, miközben a szóbeli szöveg lehetővé teszi ezt az interakciót: „a szóbeli és írásbeli kultúra közötti lényegi különbség a közvetítésmódokkal áll összefüggésben: az előbbi nagy felületet biztosít a kreativitás, de a ciklikus kreativitás számára is, míg a második a pontos ismétléshez kapcsolja a pozitív változás feltételét.”⁵ Huban szövege az, amit a narratológusok *histoire*-nak neveznek: emlékirat.

A füzet szövegét Huban lányának felvilágosító megjegyzései kísérték. A füzetbeli eseményeket kiegészítő narrációként Marioara Deiac 2007-es, majd 2008-as története *külső, szóbeli, közvetlen, eredeti és vállaltan nyilvános* beszédmód, olyan korszak terméke, amikor *nemcsak* beszélnek a kommunizmus borzalmairól, hanem bizonyosfajta viktimizációnak pozitív jelentései lehetnek, a szóbeli kifejezés eszközei pedig *irodalmi és mitologikus* előnyöket biztosítanak.⁶ Marioara Deiac a családi panteonban helyezi el az apa képét, újragondolja az írott emlékezést, a történet lassan felismerhetetlenné válik.

*Az apa deportálásának története*i közül melyik helyezhető első helyre az emlékek e „*versengésében*”? Az *írott*, a múltbeli, a *belső* nézőpontból elmesélt vagy pedig a szóbeli, a jelenbeli, a *külső* nézőpontból mesélt, mely a hallgatóság függvényében folyamatosan változik.

A család emlékei: hogyan írd meg és meséld el ugyanazt a történetet?

■ Dumitru Huban emlékirata az 1946 és 1955 közötti periódust öleli fel. Ez a periódus az elítélés, a deportálás és a hazatérés időszaka. A következő tényekkel számolhatunk: Dumitru Huban az aknaszlatinai demokratikus szavazata alapján 1946-ban polgármesterré választották, 1949-ben megvádolják, pert indítanak ellene, majd a huszti törvényszék bűnösnek elítéli. A hivatalos vád az volt ellene, hogy polgármesteri és kolhozalapítói minőségében nem írta alá az aknaszlatinai kulákok listáját. A meghozott ítélet *huszonöt év kényszermunkáról* és ötévi karagandai, kazahsztáni

száműzetésről szól. Füzetének tanúsága szerint Hubant 1950-ben viszik el Szibériába, és 1955. április 23-án tér vissza. E technikai információkon túl kétféle módja van a vád alá helyezés és a deportálás elmondásának: a Dumitru Huban által írt füzet, illetve a lányával készült interjúk. Munkahipotézisünk pedig az, hogy egymást kölcsönösen lefedő szövegekről van szó.

Mindenekelőtt az írott dokumentum erőteljesen jellemző olyan közösségek emlékeinek tárolására, amilyenek Dumitru Huban is része. A pártgyűlések szervezése, a polgármesterek megválasztása, a kolhozba való belépést elősegítő toborzások, a rajoni pártgyűléseken való felszólalás módja, az önkritika módszerei – mindezek egy közösséget, illetve annál valamivel többet, egy korszakot, egy ideológiát körvonalaznak. A füzet első fele tulajdonképpen strukturálatlan, olyan bűnök és szabályszegések listája, melyeket a Szovjetunió bármely állampolgára elkövethetett. Az (ön)kritika mindig „nevelő” szándékú, a *narrátornak* pedig folyamatosan szüksége van a bizonyításra és az önigazolásra. A *bűnösség* előfeltételezése mindig minden állampolgár fölött ott lebeg, a vádat azonban nem kell bizonyítani (illetve fiktíve kell bizonyítani) ahhoz, hogy a büntetés végrehajtható legyen.

A vád játéka perverz bizonyítási eljárásnak tűnik, melyben a hipotézis már konklúzió, az egyénről feltételezik, hogy bűnös, tehát bűnös, a bizonyítás pedig a valós legitimitáshoz szükséges *mise-en-scène*. A *valós-fikcionális* szintek egymásra helyezése e két világ határainak elmosásához, illetve mindkettő szabályainak eltörléséhez vezet.

Íme tehát azon hétköznapi vétkek, melyek miatt felelőssé teheték az egyént mint a Szovjetunió állampolgárát: kis lopások, melyeket a táplálék hiánya motivált (a zsidók esete például, akik kénytelenek ételt lopni ahhoz, hogy túléljenek), a pecsét hiánya vagy jelenléte a hamisított okiratokon, melyek a határátlépéshez voltak szükségesek, az egyén környezetében élők részéről érkező apró vádak.

Huban önmaga és mások számára megoldásokat javasol az *ártatlanság* megőrzésére: *Ne lássak. Ne halljak. Ne tudjak. Hallgassak*. Tízparancsolatszerű törvénysor, mely állítással végződik, mely ebben a kontextusban szintén negatív: a hallgatás az ártatlanság egyetlen lehetősége. Ne beszélj, ne cselekedj, mert a beszédaktus önmagában *vád*. *Beszélni* annyit jelent, mint *ítéletet mondani, vád alá helyezni*. Ez az egybeesés a hivatalos szervek szemében a bizonyított bűnösséget jelenti.

Az emlékiratos füzet az én szememben a dolgok jóvátételének lehetősége. Mint-hogy Huban verbálisan és a megfelelő időpontban nem képes ártatlanságát bizonyítani a szovjet állam hivatalos szervei előtt, harminc évvel később írni kezd, *az írás pedig egy adott helyzet kiegyensúlyozásának formája*. A szöveg kijavítható, kiegészíthető – bizonyos esetekben éppen Huban vagy a leszármazottai által –, ugyanakkor pedig az emlékezet archiválásának egyik módozata. Figyelembe kell viszont vennünk azt is, hogy az eseményeket *post-factum* jelöli: *Mindez 1947-ben történt, és amikor ezt írom, 1982-t írunk, még ma is szenvedek azok miatt a választások miatt... a végén majd meglátják, és hinni fognak nekem*. Ebből pedig következik, hogy torzítja őket, és éppen a tények bemutatásában torzítja, annak ellenére, hogy az, aki ír, az események részese volt.

A deportálás tematikája, a láger mint az örület tere

■ Azoknak, akiket deportáltak, az idő mindig a deportálás szerint szerveződik: van egy deportálás *előtti* és *utáni* periódus, egy *elvesztett világ* és egy *pótlási szándék*. Dumitru Huban esete is hasonló. Hubant, akit szabad szavazással választanak Aknaszlatina polgármesterévé az ungvári rajongyűlésen, s aki a slatinai vasútnál dolgozik, abban a pillanatban tartóztatják le, amikor e lehetőségre semmilyen jel sem

enged következtetni. A letartóztatás az élet magától értetődő voltát változtatja meg, mint egy *vicc*, szinte alig felfogható. A reakció hasonló ahhoz a mentalitáshoz, mely azt mondja: ha nevelsz a dolgokon, azok nem következnek be.

Hogyan szerveződik újjá mentálisan a bebörtönzött? – ez lenne a kutatás első szintje. Az újrasisztuálás, a beilleszkedés. A börtön tere *elbeszélések*⁷, az új ismeret-ségekötések és menekülési útvonalak e pótszere által szelídíthető meg. „*Én ismertem a legjobb történeteket – írja Huban –, hiszen, amint említettem, gyermekkoromban meséskönyveket, majd regényeket olvastam.*” A letartóztatás mehökkentő mozzanata a hivatalos vád alá helyezés követi. Huban nem ír alá egy olyan iratot, mely által másik három falujabelit vád alá helyeznek, s őt magát is a „kulák volt” vádja éri, és huszonöt szibériai évre ítélik. Ez pedig egy olyan pillanat, melyben megérti – már az események után, de még mindig a trauma hatása alatt –, hogy a *semmiség* nagyon jelentőssé válik, amikor a probléma személyes jellegű. Az áruló kulákokat Husztra majd Lembergbe viszik, hogy aztán Fjodorovka faluba érkezenek, Karagandába, Kazahsztánba, vagyis Szibéria szívébe. Említésre méltó az *általános-egyedi*, az *állam s egyén*, a személy által teljesen ismeretlen konglomerátum – a szovjet állam – és a személy – ez esetben Dumitru Huban közötti viszony, akiről viszont az állam mindent tud, sőt mi több, azt is tudja, hogy bűnös. Biblikus viszonyról van itt szó egy majdhogynem isteni, felülvizsgálhatatlan autoritás és az örökös bűnös, a fogantatása óta bűnös egyén között.

„*Most pedig írom kell a lágerbeli életről, és azt hiszem, hogy kötelességem is.*” A füzet második részének szerkezetét követve a következő témákat azonosítottam, melyek szerintem igen jelentősek egy bizonyos beszédmód és a deportálások minél teljesebb térképének kirajzolásában: *testiség*/testszerkezetek (a táplálékhoz jutás, táplálékfajták), *munka* – a felszabadulás és az önfelmentés⁸ lehetősége, a családhoz való viszony, a *betegség* – bizonyos megnyilvánulásaiban: a test, az elme, a személyközi kapcsolatok vagy a kommunikáció *labilis* volta, illetve kiterjesztés által – a *szöveg*, az emlékezés és a *felejtés* gyengesége.

Itt senki sem beszél – mondhatnánk, hiszen a lágerben eltöltött idő elszemélytelenít, s a deportálás minden története ugyanazon történet. Személytelen (hiszen a lágerben nincsenek személyek, számok vannak), boldog (a letartóztatott túléli) vagy boldogtalan (a letartóztatott nem éli túl) kimenetelű. Az események önmagukat mesélik el anélkül, hogy bárki is létrehozná őket – ami azzal magyarázható, hogy a „deportálás története” archetípusszerűen szerveződik, mindenfajta egzisztenciára rátelepszik, s megsemmisíti azt. E diskurzustípus fő jellemzője a *visszaemlékezés* (*remembrance/rappeler*). Az írás – ebben az esetben – történelmet hoz létre. (Dumitru Huban *történeteket mesél*.)

Dumitru Huban személyes történetétől (*histoire*) eltérően a lánya *récit-t*⁹ hoz létre, újraalkotja az apja fix és nyers emlékanyagát. A deportálás színrevitele évről évre változik.

A valós találkozás első pillanataiban (2007) Marioara Deiac kijelenti: „*Én vagyok a család enciklopédiája*” – mely kijelentés úgy is lefordítható, hogy ő a *családi emlékezet letéteményese*, a családi történetek elmesélője, a család emlékeinek létrehozója. A felvétel első pillanataiban a trauma elmesélése a családfa rekonstrukciójának történetei közé illeszkedik, s jól körülbástyázottnak tűnik. Egy magyarországi kirándulás leírása, melyet konkrét évhez kapcsol (1975), az apa alakját vezeti fel, akinek fő jellemzőjeként ezt említi: *Apám... a rendszer áldozata volt.*

Kérésre: *elmesélné-e?* – a válasz villámgyorsan érkezik: *mit meséljek, hát megvannak az emlékirataim...*¹⁰ A történetmondás egyik jellemzője a *közönség iránti igény* (a közönség elvárása) – az tehát, amit Goody az anyag *re-konstrukciójának* nevez. *A történet nem létezik a hallgatóságtól elvárt feed-back nélkül; hozzáértő zenészként*

Marioara Deiac megérzi, illetve figyelmeztet rá, hogy a jelenlétektől függ az, hogyan szervezi az elbeszélés anyagát. Az apa emlékei – az írott szöveg *aide-mémoire*-ként működik, s legitimálja azt, hogy az elmondottak megegyeznek a leírtakkal, annak ellenére, hogy (vagy éppen azért, mert) ezt a helyszínen nem ellenőrizhettem. Az epizód aztán feledésbe merül, beszélgetni kezdünk a Tisza jobb partján élő románokról és Marioara néni aznapi aknaszlatinai látogatásáról. A lágerbe vitt apa története szinkópásan így bontakozik ki.

„Na... tudják mit. Ezt a kommunista rezsimet nem hagyták... Mer' amikor az öreg meghalt, papír jött, hogy ártatlanul ítélték el.” A történetnek még azelőtt vége lesz, hogy elkezdődne, nem következtetésekkel, hanem inkább az állam hivatalos iratok általi beavatkozásával, mely az 1950-ben felborított egzisztenciát helyezi ismét egyensúlyba. A kezdet és a vég egymásba érnek, mondhatnánk. Ami a kettő között végbement, Marioara Deiac hozzáértésétől függ, attól, hogyan tudja lekötni a közönség figyelmét.

Az apát az aknaszlatinai szovjet szojuz vezetőjeként mutatják be: „Ő volt a szovjet szojuz első vezetője – MH.¹¹ Miután jöttek az oroszok – MD. A kommunista elnyomás kezdetekor. És őt a nép választotta... illetve a nép – szavazással. Azelőtt a nép választott.” Marioara ráérez arra, hogy érdekelhet a kommunizmus alatti politikai élet, s olyan fogalmi apparátust működtet, melyet anyja nem birtokol. Az anya „jöttek az oroszok” kifejezését, mely egyszerű, minden kárpátaljai faluban hallani lehet, amikor nők egymás között beszélnek a kapuban, a könyvízübb „kommunista elnyomás” ellensúlyozza, mely az 1990 utáni román vagy ukrán médiából hallott beszédmódot idézi. Miközben az anya szóhasználat a falu életének bizonytalan múltjában vész el, és a történeti eseményekhez való személyes viszonyt jelzi, a „kommunista elnyomás” minden negatív összetevőjével együtt tudatosítást jelent, s a 2007-es évben a történelemben elfoglalt hely tudatosítását – egyfajta diszkurzív viktimizációt.

Marioara Deiac *récit*-je a kimondott esemény kontextualizálása szerint szerveződik: „Abban az időben, tudja, hogy volt, vagy lehet, hogy nem tudja, mert fiatal, na, de abban az időben jött Sztálin a hatalomra, s az értelmiség, az értelmes emberek mind börtönbe kerültek. Mint a nép bűnösei. Köztük volt az apám is. Ő a szovjet szojuz vezetője volt, s már meg kellett oldja azokat a dolgokat, hogy zárja be a templomot, szervezze meg a szövetkezetet, a kolhozot, vegye el az emberek földjét, mert akkor az embereknek volt saját földjük...”¹²

Az az idő, amiről Marioara néni beszél, a mesék ideje. Mialatt Dumitru Huban évszámokkal tagolja az időt (1947, 1950, 1955), hogy az eseményeket elhelyezze, Marioara Deiac az *emlékezeten kívüli időhöz* kapcsolódik.

Az elbeszélés ideje két szinten helyezkedik el: az elbeszélte történelem ideje (*abban az időben*), a *belső idő*,¹³ a diegetikus, szinte mitikus idő, mely a kezdet nem emberi ideje, és az elbeszélés ideje, a *külső időbeliség* (2007, a felvétel időpontja). Marioara néni gyerekkorának egyes eseményei¹⁴ az apa deportálását a mesék idejében helyezik el – éppen a kezdőformula révén. Azon aspektusok, melyek a tankönyvekbeli történelem konkrétumaihoz hasonlítanak, abban a pillanatban tűnnek fel, amikor Sztálin neve említésre kerül.

És ha 2007-ben Marioara Deiac bemutatta a szereplőket, körvonalazta az elbeszélés idejét, és az apa deportálásának kontextusához kapcsolódó részleteket fedett fel, a történet megismétlésének lehetősége 2008-ban is felmerült. Ismét a terepen vagyunk, ezúttal viszont az átírt kézirattal és az azzal kapcsolatos kérdésekkel. Egy augusztusi késő délutánon Marioara Deiac apja füzetének értelmezője lett, hiszen arra kértem, mesélje újra a Dumitru Huban által leírt mozzanatok.

A *metatextuális* magyarázatok, melyek az apa füzetében felbukkanó orosz kifejezésekhez kapcsolódtak, nemcsak azt teszik lehetővé Marioara néni számára, hogy

orosz–román fordító legyen, hanem azt is, hogy a két kultúra között közvetítsen. Vannak az elbeszélésnek olyan epizódjai, melyeket Marioara Deiac nem ismer, vagy pedig nem tart jelentősnek az apa története szempontjából,¹⁵ ezért elsiklik fölöttük: „*De hát erről nem írt? [...] Amikor megnősült, azt nem említi?*” – kérdezi, hiszen úgy véli, hogy e mozzanat említést érdemelt volna.

A visszaemlékezés tudatfolyamként működik: „*vigyázz, mert az jön, hogy...*”, a figyelem pedig, irányítottan ugyan, de más epizódok felé mozdul: „*Aztán amíg jött, arról már nem írt semmit. Abban a füzetben a gyerekkorának a története volt [...] hogy született, hol született, a harmadik vagy negyedik gyerek volt, s tíz gyermek volt, mind éltek, az apja szegény ember volt, s sokan jártak hozzá tanácsért, jó szemmel nézték. Apám maradt a családfő. Tízen voltak, a nagymamám és a dédnagymamám. Ő tartotta el mindannyiukat.*” A deportálás pillanata, mely a füzetbe írt *történelmet* hozza létre, második helyre kerül, s helyet biztosít – az információ közvetlen terjesztésének szintjén – a közösség különböző történeteinek: a faluból való elmenekülés, a román határon való átkelés, a határon át zajlott/zajló kereskedelem, aradi kirándulások és aradiakkal kötött barátságok említése.

Az apa deportálása *ürügy* a saját élettörténet elmesélésére, melyet Marioara Huban részletesen elmond – hogyan jutott be az egyetemre, az akadályok, a támogatás, melyben részesült, minthogy a legjobb volt az évfolyamon. Ahogy telik az idő, és egyre jobban hozzászokik a kérdéseimhez, az apa életével kapcsolatos információk aprólékosabbak lesznek: „*Valami jobbat akart, nem tudom, ki ajánlotta, de neki adták a plajuci tanári állást. [...] Itt dolgozik valaki tanítói diploma nélkül [...] asszem líceumi végzettsége van, de nem tanítói. Inspekcióba jöttek, hogy lássák...*”¹⁶ A részletek fölötti elbizonytalanodás nem akadályozza a narráció kibontakozását, mely a történetben való előrehaladással egy időben egyre összetettebbé válik. Az apát különféle vizsgáknak vetik alá, hogy aztán megbizonyítsa különleges képességeit: „*dolgozott valami embereknél, s ott volt egy ötéves kislány, s az már tudott írni és olvasni, s az inspektor, aki ott volt az órákon, azt mondta, igen, Huban, nagyon jól van ez így, s megemlítette Rahón, hogy né te, ott van egy tanító, s ott vannak azok a gyermekek. Aztán Plajucról átvitték Középcsapára. Ott készült az a fénykép a román tanítókkal, s asszem addig dolgozott ott, amíg elvitték katonának. A csehszlovák hadseregbe. Ott szolgált, ezt nem szoktuk mondani, szolgált, na, de asszem négy évet.*”

Marioara Deiac elbeszélései eredetiek, felcserélhetőek, gördülékenyek, s az emlékezéshez hasonlóan a hallgatóság igényei és reakciói szerint szerveződnek. Amikor beszél, nem apja lágerélményeit rekonstruálja, hanem saját történetet mond el, döntést hoz afelől, hogy *mit* és *hogyan* meséljen el. A változtathatatlan adathordozón, az apa jegyzetfüzetén túl, mely a megcsonkított test és az embertelen határán álló tapasztalatok történetét mondja el, a Huban család története áll, s főként a Marioaráé, *családja történetének és emlékezetének kezelőjéé*. Nemcsak elfeledett történetek, hanem az elmúlt idők közvetítőjének és fordítójának szerepét is magára vállalja. Ki fogja követni ebben a szerepben? Hogyan oldódik meg az emlékezettranszfer a családon belül, és ki fogja továbbvinni a családi emlékezetet? Ezek a kérdések további kutatásra várnak.

Keszeg Anna fordítása

■ JEGYZETEK

1. Kárpátalja régió Ukrajna délnyugati részén helyezkedik el (oblaszty – oroszul közigazgatási egység), melyet délen a Tisza, északon pedig az Erdős-Kárpátok határolnak. A régió fővárosa Ungvár, mely a magyar határ közelében fekszik. A 20. század folyamán a régió rendre a következő birodalmakhoz, államokhoz tartozott: 1918–ig Osztrák–Magyar Monarchia, 1918–1919 Románia, 1920–1940 Csehszlovákia, 1940–1944 Magyarország, 1944–1989 Ukrán Népköztársaság, a Szovjetunió része, majd 1991. augusztus 24-e óta Ukrajna része. Kárpátalja déli részén, a román határ közelében, a Tisza jobb partján tizenkét románlakta falu található. A kutatást ezekben végeztük.

2. Az emlékezet–történelem közötti viszonyok dinamikáját Paul Ricoeur tárgyalta az *Emlékezet, felejtés, történelem* című kötetben, ugyanakkor Jacques Le Goff történelemkoncepciójával is számolnunk kell a *Történelem és emlékezet* kötetben kifejtettek alapján. Mindkettejük számára az emlékezet bizonyos események észben tartásának képessége, mialatt a történelem események sorozata (leggyakrabban kronológiai sorrendben) vagy pedig az adott eseményekről való beszéd.
3. A kollektív emlékezet fogalmát Maurice Halbwachs dolgozta ki, és részletesen tárgyalta a *Mémoire collective* című kötetben. Lásd Halbwachs 1950. A fogalom további meghatározásához lásd Ross Poole 2008-as tanulmányát.
4. Jack Goody a szóbeli és írásbeli kultúrák közötti különbségekről beszél, illetve ezeknek az egyéni és kollektív emlékezethez való viszonyáról. Az angol antropológus következtetése arra vonatkozik, hogy e kultúrák az emlékek továbbításának módjában különböznek. „A különbség ebben az esetben a pontos visszaemlékezés (amit a pszichológusok »emlékezésnek« neveznek) és a kreatív rekonstrukció között húzódik, mely nem a szó szerinti elsajátítás vagy az imitáció, hanem a létrehozó felidézésén alapszik. Ez a visszaemlékezésforma az emlékezet tesztelésének hagyományos technikái számára hozzáférhetetlen, viszont sok irodalmi alkotás alapjánál áll.” Jack Goody 1996. 181. Itt és a következőkben a szakirodalmi, illetve az interjúbeli idézetek magyar változatai szintén a tanulmány fordítójától származnak.
5. Jack Goody 1996.194.
6. Uo. 181.
7. Az elbeszélés életet jelent, mondja Todorov a *Poétique de la prose*-ban. „S hogy a szereplők nem szűnnek meg történeteket mesélni, annak tulajdonítható, hogy ezt az aktust abszolút elismerés övezi: az elbeszélés egyet jelent az élettel. E gondolat legjobb példája Seherezádé, aki addig él, amíg tovább képes mesélni.” Todorov 1971. 41.
8. A lágerben élőknél dolgozniuk kellett, mert a szovjet állam úgy ítélte, úgy biztosítja megélhetésüket, ha ledolgozzák étkezési és elszállásolási költségeiket, melyeket a szovjetek irányoztak elő számukra. E gondolat a következő kötetben is megjelenik: Aniței Nandriș-Cudla: *20 de ani în Siberia: destin bucovinean*. Humanitas, Buc., 1991.
9. <http://emile.simonnet.free.fr/sitfen/narrat/narr0001.htm> (2010. 12. 23.) Egyetlen hang, a narrátor hangja meséli el az összes eseményt, aki reprodukálni tudja a szereplők beszédmódját is.
10. „A történet élő aktus, s így bizonyos feltételei vannak annak, hogy életben maradjon... Lényegében olyan szervekből áll össze, amelyek közül egyhez sem nyúlhat hozzá úgy, hogy ne tedd tönkre az egészet.” Brémond 1981. 73.
11. A felvételek elkészítésénél jelen van Maria Huban, Dumitru Huban felesége, aki időnként közbeszól, és kiegészíti a lánya által mondottakat. A két nő egyféle diszkurzív kánonba szerveződik.
12. Marioara Deiacal készült interjú, *Aknaszlatina, Kárpátalja, 2007 szeptembere*.
13. „A narratív idő komplexitása annak köszönhető, hogy a narratívában több idősíki találkozik egymással. Mindenekelőtt a külső időbeliség: az elbeszélés, a kiadás, a befogadás időpontja. Ezekhez egy belső időbeliség adódik hozzá: az elbeszélő történet ideje (diegetikus idő) és minden kijelentés linearitásának ideje.” Adams–Revaz 1996. 48. Vagy Nicolae Constantinescu szavaival: „Nyilvánvaló, hogy a »hol volt, hol nem volt« ideje és a mesemondás, a mese előadásának, hallgatóság előtti reprodukálásának ideje között, attól függetlenül, hogy a tegnap, egy évvel vagy egy évszázaddal korábban történt-e, ami történt, összemérhetetlen a távolság abban az értelemben, hogy mérhetetlen, nem fejezhető ki az időbeliség klasszikus egységeivel (évek, évtizedek, évszázadok). Incipit ez a kifejezés, a pszeudokezdet formája...” Constantinescu 2006. 9–10.
14. Az apa a gyerekeinek és unokáinak sok mesét mondott – ismételte többször Marioara Deiac.
15. Például: az apa visszaemlékszik arra, hogyan rakott tüzet zsidó házakban minden szombat reggel.
16. Marioara Deiacal készült interjú, 2008. augusztus.

■ IRODALOM

- Adams, Jean-Michel – Revaz, Françoise: *Analiza povestirii*. Institutul European, Iași, 1996.
- Brémond, Claude: *Logica povestirii*. Univers, Buc., 1981.
- Constantinescu, Nicolae: *Studiu introductiv*. In: Narcisa Știucă (coord.): *Povestiri din prezent. Studii și note asupra narațiunilor și narativității contemporane*. Ed. Etnologică, Buc., 2006.
- Goody, Jack: *Entre l'écriture et l'oralité*. PUF, Paris, 1996.
- Halbwachs, Maurice: *La mémoire collective*. 1950. Online elérhetősége: http://www.uqac.quebec.ca/zone30/classiques_des_sciences_sociales/index.html
- Kligman, Gail: *Politica duplicității: controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. Humanitas, Buc., 2000.
- Mangocsi, Paul Robert: *History of Ukraine*. University of Toronto Press, Toronto, 1996.
- Ross, Poole: *Memory, history and the claims of the past*. 2008. Online elérhetősége: <http://mss.sagepub.com/cgi/content/abstract/1/2/149>
- Simonet, Emile: *Éléments de narratologie*. <http://emile.simonnet.free.fr/sitfen/narrat/narr0001.htm>
- Todorov, Tzvetan: *Poétique de la prose*. Ed. du Seuil, Paris, 1971.